

Назар ВАСЬКІВ

ЄВРЕЙСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ГАЛИЦЬКОМУ КРАЙОВОМУ СЕЙМІ (1861–1914)

Друга половина XIX – початок XX ст. займає особливе місце в історії єврейської громади Галичини. На цьому етапі суспільно-політичні перетворення, що відбулися в Австро-Угорщині докорінно змінили життя галицьких євреїв. Поряд з іншими народами монархії вони отримали громадянські і політичні права, в тому числі право обирати і бути обраними. Така ситуація кардинально вплинула на зростання економічної і політичної активності єврейства. У цьому плані виняткового значення набув Галицький крайовий сейм, де єврейська депутація стала рівноправним, з представництвами інших народів, політичним гравцем. Зрештою, завдяки їй, єврейська проблема набрала особливого забарвлення і перебувала в центрі уваги Сейму впродовж 1861–1914 рр.

Згідно з Крайовим статутом і Сеймовою виборчою ординацією для Галичини від 26 лютого 1861 р., євреї могли бути обраними від міської курії та торгово-промислових палат Львова, Бродів та Кракова. За результатами виборів 1861 р. депутатами Галицького сейму першої каденції від єврейських громад обрано, головним чином, спольщених євреїв¹, зокрема: адвоката Шимона Самельсона (Краків), економіста Марека Дубса (Львів), банкіра Маєра Калієра (Броди) та лікаря Лазара Дубса (Коломия)². З приводу єврейського представництва у Сеймі першої каденції в історіографії існує певна неузгодженість. Так, визначний єврейський історик Маєр Балабан подає інформацію про трьох послів до Сейму: Ш. Самельсона, М. Дубса і М. Калієра³. Немає згадки про Л. Дубса і у дослідженні єврейського історика Філіпа Фрідмана, котрий в один ряд з трьома вищезазначеними послами ставить львівського адвоката Максиміліана Ландесбергера⁴. В даній ситуації заслуговують на увагу дані з “Gazety Lwowskiej”, де є відомості про чотирьох єврейських послів, включно з Л. Дубсом⁵. Що ж стосується згадки Ф. Фрідманом посла М. Ландесбергера, то посольський мандат він здобув у 1865 р⁶. Аналогічної думки дотримується польська дослідниця Ельжбета Хорн, котра підтверджує обрання до Сейму чотирьох єврейських послів⁷. Більше того, вона вважає, що можливо М. Балабан допустився помилки через те, що двоє з обраних послів мали однакові прізвища: М. Дубс і Л. Дубс⁸.

Професор Краківського університету Ш. Самельсон був відомим громадським діячем Кракова. Значну популярність серед населення здобув як член краківської Ради Народової під час революційних подій 1848 р. Напередодні відкриття Галицького сейму входив до складу “Центрального інформаційного комітету до виборів в західній Галичині”⁹ та “Об’єднаного виборчого комітету міста Кракова”¹⁰. Активний прихильник польської асиміляції.

Згідно з Крайовим статутом і Сеймовою виборчою ординацією для Галичини Краків в Сеймі представляли троє послів¹¹. На один з мандатів претендували двоє єврейських представників, а саме: Ш. Самельсон та доктор медицини Юзеф Оттінгер¹². Під час голосування перемогу здобув Ш. Самельсон (592 голосів), в той час як його опонент отримав 129 голосів виборців¹³.

Яскравими видалися перегони між обома львівськими кандидатами М. Дубсом та Освальдом Хонігсманом. М. Дубс (1801–1874) народився у Львові в сім'ї заможного купця і фабриканта Фішля Дубса. Був добре знаний як фаховий львівський економіст, автор кількох публікацій на економічну та історичну тематику, а також як член Аграрного товариства¹⁴. Своєю діяльністю сприяв піднесенню рівня освіти та культури серед євреїв¹⁵. Очевидно, що львівська єврейська громада не мала підстав заперечувати проти кандидатури М. Дубса, однак висунула кандидатом в депутати ще й львівського адвоката О. Хонігсмана. Програми обох кандидатів були схожими і зводилися до вимоги скасування тих чи інших обмежень щодо євреїв та адміністративних і освітніх реформ¹⁶. У передвиборчих перегонах М. Дубс зумів перемогти свого опонента і здобув право бути включеним у виборчий список як кандидат на посла до Галицького сейму¹⁷.

Згідно з Крайовим статутом і Сеймовою виборчою ординацією для Галичини, Львів як політичний центр провінції представляли в Сеймі четверо депутатів¹⁸. Посольський мандат у львівському виборчому окрузі М. Дубс здобув із результатом у 2679 голосів виборців¹⁹.

Кандидатом від міста Броди був банкір М. Калієр²⁰ (син Олександра Калієра, котрий заклав у місті перший банк). Його політична кар'єра розпочалася у 1848 р. У 1855 р. він займав посаду віце-бургомістра Бродів²¹. Маючи значний авторитет серед мешканців, М. Калієр фактично без проблем зумів здобути мандат посла, який, за поданням Юліана Лаврівського, затверджено на засіданні Сейму від 22 квітня 1861 р.²² Після завершення політичної кар'єри, подальшу інформацію про экс-посла ми знаходимо у стенографічних звітах сеймових засідань від 1881 р., де М. Калієр як представник єврейської громади Бродів домігся надання річної допомоги єврейській школі в сумі 6 тис. зл. рин.²³ Незважаючи на різку протидію цій петиції з боку депутата Александра Круковецького²⁴, рішення Сейму, хоча і з деякими уточненням, все ж було прийняте на користь єврейської школи²⁵.

Четвертим кандидатом єврейської громади до Галицького крайового сейму, котрий здобув посольський мандат, став доктор медицини Л. Дубс²⁶. На підставі опрацьованих стенографічних звітів сеймових засідань можна припустити, що діяльність Л. Дубса в Сеймі була не настільки продуктивною, як за решту єврейських послів. Втім, можливо результат був би іншим, якби не його передчасна смерть у 1865 р. На місце Л. Дубса, цього ж року, обрано М. Ландсбергера.

У 1867 р., внаслідок австро-угорського компромісу, Австрія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Згідно з конституцією, проголошувалася рівність усіх підданих в правах, незалежно від їх віросповідання і соціального стану. 6-й параграф Конституції дозволяв євреям проживати де завгодно. Аналогічні рішення, що стосувалися ліквідації всіх обмежень щодо євреїв, прийняв і Галицький сейм.

Вибори 1867 р. не позначилися на кількості єврейських послів та зміні їх персонального складу у Сеймі. Так, Ш. Самельсон у виборчому окрузі Кракова

здобув 820 голосів виборців²⁷; з виборчого округу міста Броди перевагу отримав О. Хонігсман²⁸; у львівському виборчому окрузі переміг М. Дубс (2066 голосів виборців)²⁹. Також депутатський мандат у виборчому окрузі Коломиї здобув М. Ландесбергер із 566 голосами виборців³⁰.

Однак сесійний період Галицького крайового сейму другої каденції виявився коротким і малопродуктивним. Так, якщо перші дві сесії проходили в умовах продовження конфронтаційного перебігу сесій першої каденції, то третя пройшла під знаком польсько-українського порозуміння. В цих умовах єврейські послы продовжували лінію співпраці з польськими. Тим не менше, невдоволений результатами діяльності Сейму, 21 травня 1870 р. Франц Йосиф I розпустив його.

Третя каденція Галицького сейму тривала впродовж 1870–1876 рр. Варто зазначити, що на цьому етапі відбулася цілковита ротація персонального складу єврейського представництва у Сеймі. Очевидно, це було пов'язане із зміною поколінь та адаптацією до нових викликів, які постали після 1867 р. Так, вперше до Галицького сейму від м. Стрия обрано адвоката Філіпа Фрухтмана, який користувався незмінною підтримкою виборців, оскільки перебував у депутатському складі Сейму впродовж шести каденцій. У Сеймі третьої каденції Ф. Фрухтман працював у правничій та податковій комісіях³¹.

Заслуговує на увагу діяльність ще одного єврейського посла третьої-п'ятої каденцій Галицького сейму, а саме доктора права Філіпа Цукера. Про нього Вільгельм Фельдман писав наступне: “Великим реалістом в політиці був доктор Філіп Цукер, колега і приятель Романовича. Він, як і тодішні демократи, до широкого загалу не мав відношення, але займаючи представницьке становище, умів вести політику серед міської інтелігенції. Завдяки цьому переважав кандидатів в депутати від бродівських євреїв-централістів і спричинився до усунення німецьких звичаїв із львівського кагалу”³². Поза тим, він активно захищав інтереси єврейської громади під час дебатів щодо єврейських метрик та наданні річної допомоги єврейській школі в Бродах³³. В Галицькому сеймі третьої каденції Ф. Цукера обрано секретарем бюджетної комісії³⁴.

Третя каденція Галицького сейму стала останньою, де єврейські послы мали рівні умови для відстоювання своїх інтересів поряд з усіма політичними гравцями тогочасного парламентаризму. Ситуація почала ускладнюватися у другій половині 70-х рр. XIX ст., коли єврейське представництво у Галицькому сеймі зустрілося з таким явищем, як антисемітизм. Так, на 13-му сеймовому засіданні 30 березня 1876 р. ухвалено рішення розпустити єврейські кагали³⁵. Впродовж 1881–1883 рр. відбулася низка єврейських погромів у Росії, Пруссії, Франції та Угорщині³⁶. Більше того, у 1882 р. у Дрездені (Саксонія) скликано конгрес з метою обговорення і вирішення єврейського питання. Наслідком його засідань стало ухвалення відозви до всіх монархів і народів із закликом “гуртуватись і вести боротьбу проти євреїв”³⁷. Про згадані події писав Іван Франко у часописі “Діло”³⁸. Каменярь пропонував свій варіант вирішення проблеми, який зводився до необхідності проведення внутрішньої реформи іудаїзму, наслідком чого мало стати “поставлення єврейського народу на власному твердому ґрунті і жоден не-єврей не має чого туди лізти”³⁹, а також намагатися вести боротьбу виключно у правовому полі.

Саме в таких умовах на виборах до Галицького сейму четвертої каденції 1877–1882 рр. перемогу, від курії міст та промислово-торгівельної палати Львова, здобув

доктор філософії, відомий громадський діяч Бернард Гольдман (1842–1901). Син власника єврейської друкарні у Варшаві Ісаака Гольдмана навчався у Варшавській медично-хірургічній академії⁴⁰. За участь у маніфестаціях та підготовці до повстання, 16 жовтня 1861 р. був заарештований та засланий до Сибіру⁴¹. Після втечі із заслання продовжив навчання у Хейдельберзі, де здобув ступінь доктора права. У 1870 р., завдяки посередництву графа Агенора Голуховського, прийняв австрійське громадянство і оселився у Львові⁴². З 1874 р. займав посаду касира Галицького кредитного банку (впродовж 1877–1901 рр. – головний касир цього банку)⁴³. Був також членом Ради єврейської громади Львова⁴⁴. У 1880 р. єврейська інтелігенція Львова на чолі з Б. Гольдманом заснувала товариство “Агудат ахім” – (“Союз братів”)⁴⁵, друкованим органом якого став журнал “Ojczyzna” – (“Вітчизна”) під редакцією Натана Левенштейна. Вирішення єврейського питання члени цього товариства вбачали в культурній емансипації та асиміляції з польським суспільством. У Галицькому сеймі Б. Гольдман був призначений сеймовим ревізором⁴⁶. Посольські мандати також здобули Ф. Фрухтман, Ф. Цукер і адвокат Арнольд Раппапорт. Новообраного посла та Ф. Цукера обрано до бюджетної комісії⁴⁷, а Ф. Фрухтман поповнив лави представників правничої⁴⁸.

Єврейське питання в часі четвертої каденції Сейму концентрувалося навколо закриття єврейських кагалів⁴⁹, контролю за списками єврейських призовників, а також відповідного ведення єврейських метрик⁵⁰. Незважаючи на значну протидію, єврейським послам все ж вдалося відстояти у парламенті власні інтереси, хоча і не без допомоги польських депутатів.

Єврейське представництво у Сеймі п'ятої каденції не зазнало радикальних змін. Так, посольські мандати здобули: від Львова – Б. Гольдман⁵¹ (бюджетна комісія та сеймовий ревідент⁵²); від краківської торгівельно-промислової палати – А. Раппапорт⁵³; від Стрия – Ф. Фрухтман⁵⁴ (правничка комісія⁵⁵); від бродівської торгівельно-промислової палати – Ф. Цукер (секретар банківської комісії⁵⁶).

Оновлений склад Галицького крайового сейму 1883 р. залишався у ставленні до єврейського населення на попередніх засадах. Не було вирішено питання єврейських кагалів, про що засвідчив запит посла Теофіла Меруновича на 5-му засіданні Сейму, в якому містилося прохання до уряду заборонити єврейським кагалам займатися діяльністю, яка не входить до їхньої компетенції. Під цією заявою підписалися й українські послы⁵⁷. На 32-му засіданні Сейму вирішено питання щодо єврейських хедерів (релігійних шкіл). Після запиту посла Юліана Романчука, Сейм ухвалив рішення просити уряд закрити всі хедери, а в тих школах, де навчається багато єврейських дітей, запровадити “науку жидівської віри”⁵⁸.

У наступних роках єврейське питання в Галицькому сеймі розглядалося на основі внесків тієї чи іншої громади, що в основному, стосувалося майнових відносин, сплати податків, мовного питання та ін. Так, товариство “Агудат ахім” (через посла Б. Гольдмана) зверталося до Сейму з проханням виділення на його розвиток та діяльність субвенції у сумі 500 зл. рин., натомість, після розгляду питання бюджетною комісією, отримало 300 зл. рин⁵⁹. Це ж саме стосується і запитів кагалів з Бродів (через посла Оттона Гаузнера), Перемишля (Валерія Вайгарта) і Тарнова (Вігольда Рогойського) про винагороду єврейським катихитам і вчителям релігії⁶⁰. До цього слід додати, що впродовж 80-х рр. XIX ст. починають виникати

перші сіоністські організації, які пропагували європеїзацію життя євреїв, реформування іудаїзму тощо. Їхні представники стверджували, що порятунок єврейства лежить у створенні національного осередку для євреїв у Палестині. В подальшому ці ідеї набудуть масштабного розвитку.

На початку липня 1889 р. відбувалися вибори до Галицького сейму шостої каденції. Варто зауважити, що вони проходили в умовах розпорошеності єврейських політичних сил. Тим не менше, склад єврейського представництва у Сеймі, в порівнянні з попередніми виборами, практично не змінився: на виборах від міст і промислово-торгівельної палати перемогу здобув Б. Гольдман, отримавши при цьому 2042 голоси виборців⁶¹. Свою діяльність посол зосередив у бюджетній та промисловій комісіях⁶². Від Стрия послом обрано Ф. Фрухтмана (350 голосів виборців)⁶³, котрий працював у правничій та громадській комісіях⁶⁴. Від львівської і бродівської торговельно-промислової палат обрано відповідно докторів права А. Рапппорта та Моріца Розенштока⁶⁵. Працювали послы у наступних комісіях: А. Рапппорт у банківій, а М. Розеншток – господарській⁶⁶.

Головними здобутками єврейських послів в часі шостої каденції Галицького сейму стало прийняття на законодавчому рівні освітніх реформ, внаслідок чого динаміка освіченості єврейського населення якісно зростає, що не могло, в свою чергу, не позначитись на рівні національної свідомості. Так, на 10-му засіданні другої сесії шостої каденції Сейму висувалися пропозиції депутатів Б. Гольдмана і Ф. Фрухтмана відкрити вечірні курси для навчання майбутніх вчителів “мойсеєвого віровизнання” при головних семінаріях Львова та Кракова⁶⁷. Оскільки Сейм аргументовано відхилив поданий запит⁶⁸, на наступних засіданнях послы внесли нову пропозицію, а саме відкрити спеціалізований заклад для навчання майбутніх єврейських вчителів. Головним опонентом даного запиту був посол Т. Мерунович. На 24-му засіданні він закликав Сейм до детального обговорення даного питання, втім не отримав належної підтримки депутатів⁶⁹. Дебати між послами Т. Меруновичем та Б. Гольдманом продовжились і під час п’ятої сесії Галицького сейму⁷⁰. Тим не менше, після виступу останнього на 13-му засіданні п’ятої сесії⁷¹, голосування з даного питання на 14-му засіданні від 6 лютого 1894 р. було на користь Б. Гольдмана⁷².

Під час виборів до Галицького сейму 1895 р. влада допустилася величезної кількості зловживань. Більше того, на виборців чинився безпрецедентний тиск, траплялися випадки побиття кандидатів, а “пиво, вино й горілка розливалися потоками”⁷³. Втім, це мало позначилося на результатах виборів щодо кількості єврейських послів та зміні їх персонального складу. Тільки замість М. Розенштока (від бродівської торговельно-промислової палати) було обрано адвоката Н. Левенштейна⁷⁴. Затвердження трьох інших послів – Б. Гольдмана, А. Рапппорта і Ф. Фрухтмана відбулося на 1-му засіданні першої сесії сьомої каденції Сейму⁷⁵. Єврейські депутати, як і в попередні роки, працювали у галузевих комісіях. Так, Б. Гольдман був обраний до бюджетної і секретарем промислової, Н. Левенштейн – секретарем банкової і промислової, А. Рапппорт – банкової і Ф. Фрухтман – до громадської комісії⁷⁶. В часі сьомої каденції Галицького сейму діяльність єврейських послів була зведена до мінімуму. Так, Ф. Фрухтман запам’ятався промовою, виголошеною на 9-му засіданні другої сесії щодо загального розгляду питання в справі підготовки майбутніх вчителів для навчання “мойсеєвої релігії” в народних шко-

лах⁷⁷. Можна також пригадати і виступ, чи радше відповідь посла Н. Левенштейна депутату Станіславу Стояновському, виголошену на 13-му засіданні шостої сесії від 5 липня 1901 р., в якому йшлося про становище єврейського населення після завершення асиміляції, що, на думку посла, призвело до “темноти і злиденності євреїв”. Єдиний вихід з такої ситуації депутат вбачав у піднятті рівня освіченості та умов праці серед євреїв⁷⁸.

Сеймові вибори восьмої каденції відбулися в умовах загострення українсько-польських протиріч, що проявилось у відмові від спроб міжнаціонального порозуміння, посилення конфронтації, згуртування політичних сил навколо національних програм, доповнення політичних і культурно-освітніх суперечностей господарськими, соціальними та адміністративними. І в умовах міжнаціонального протистояння кількість єврейських послів в Галицькому сеймі залишалася незмінною. Як і під час попередніх виборів, відбулася лише одна заміна єврейського посла: замість Б. Гольдмана від торгово-промислової курії у Львові обрано доктора права Генріха Колішера, затвердженого Сеймом на 1-му засіданні першої сесії восьмої каденції від 28 грудня 1902 р.⁷⁹ Аналогічну процедуру затвердження пройшли й інші єврейські послі – Н. Левенштейн, А. Раппапорт і Ф. Фрухтман⁸⁰. Щодо роботи послів в комісіях, то Ф. Фрухтман був обраний до правничої і громадської⁸¹; Г. Колішер – гірничої, залізничної, промислової і водної⁸²; Н. Левенштейн – бюджетної, банківської і секретарем податкової⁸³; А. Раппапорт – банківської, гірничої і водної комісії⁸⁴.

Успішність єврейських освітніх реформ яскраво позначилася під час 33-го засідання від 14 жовтня першої сесії, коли посол Антоній Вільчкевич, аналізуючи загальну кількість учнів в середніх школах, стверджував, що вона повинна бути пропорційна кількості населення (в даному випадку єврейського відносно польського і українського)⁸⁵. Більше того, депутат зазначив, що єврейська молодь, поділена на сіоністів і соціалістів, негативно впливає на розвиток і освіченість української та польської, а значить необхідно вжити заходів для вирішення даного питання⁸⁶. На виступ посла А. Вільчкевича відповів депутат Ф. Фрухтман, котрий зауважив, що висловлена думка згаданого посла є не більше ніж провокацією, а головна мета виступу – бажання виключити можливість навчання єврейських дітей у середніх школах⁸⁷. Розгляд даного питання обмежився взаємними закидами з обох сторін.

Діяльність Галицького крайового сейму 1908–1914 рр. визначалася боротьбою політичних сил за реформування виборчого закону до цієї інституції. Так, впродовж 1910–1913 рр., пленарні засідання Сейму були паралізовані українськими депутатами. Єврейськими послами дев’ятої каденції Галицького крайового сейму, окрім А. Раппапорта, стали ті ж депутати, що і попередньої: Г. Колішер, Н. Левенштейн та Ф. Фрухтман. Очевидно, що в таких умовах діяльність єврейських послів зводилася до роботи в комісіях, а єврейське питання в Сеймі не розглядалося. Так, після проходження процедури підтвердження виборчих мандатів всіма депутатами⁸⁸, Г. Колішер зосередив свою діяльність у гірничій, залізничній, промисловій, водній комісії⁸⁹, а також був членом наглядової ради Крайового банку⁹⁰; Н. Левенштейн обраний до бюджетної, заступником керівника податкової, а також комісії з питань виборчої реформи⁹¹; Ф. Фрухтмана обрано до правничої та громадської комісії⁹².

14 лютого 1914 р. Франц Йосиф I підписав новий виборчий закон, який змінив Крайовий статут і запровадив нову Виборчу ординацію для Галичини. Однак закон так і не був реалізований на практиці у зв'язку з початком Першої світової війни.

Загалом єврейська сеймова депутація впродовж 1861–1914 рр., прагнула розв'язати ті завдання, які були поставлені перед нею історичними реаліями суспільно-політичного і економічного життя другої половини XIX – початку XX ст. Мова йде і про тривалу політичну боротьбу впродовж першої каденції Галицького сейму з метою здобуття, поряд з усіма іншими, рівних громадянських та політичних прав, і про захист власних інтересів, що проявилось через особливості іудаїзму як такого наприкінці XIX ст. (єврейські метрики, кагали, віросповідні школи та ін.). Очевидно, що маючи всього 4–5 депутатських мандатів, реалізувати поставлені завдання практично нереально, а тому єврейські послі вдавалися до пошуків компромісних рішень між усіма політичними гравцями того часу, що й дало бажані для них результати.

Отже, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. єврейське населення вийшло на новий якісний рівень національної свідомості. Одним із наслідків такого росту була діяльність Галицького крайового сейму, який ставши механізмом реалізації поставлених завдань, законним шляхом забезпечив політичний та економічний поступ єврейського населення на галицьких теренах.

- ¹ М. Дубс, рівно ж як і його конкурент Освальд Хонігсман, на зустрічі з виборцями 17 березня 1861 р., що мала місце в залі львівської ратуші, підкреслював, що є “євреєм-поляком”. Теж саме заявляли і кандидати з Кракова III. Самельсон і Ю. Оттінгер (Czas. – 1861. – № 68. – 22 марта. – S. 1; Komitet centralny przed wyborczy // Czas. – 1861. – № 74–75. – 29–30 марта. – S. 5).
- ² Horn E. Kwestia Żydowska w obradach Galicyjskiego sejmu krajowego pierwszej kadencji (1861–1866) // Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego. Praca zbiorowa pod redakcją Feliksa Kiryka. – Przemyśl, 1991. – S. 172.
- ³ Balaban M. Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868. – Kraków, 1914. – S. 193.
- ⁴ Friedman F. Dzieje Żydów w Galicji (1772–1914) // Żydzi w Polsce odrodzonej. – Warszawa, 1933. – T. 1. – S. 390.
- ⁵ Monarchya Austrijska // Gazeta Lwowska. – 1861. – № 80. – 5 kwietnia. – S. 375; № 81. – 6 kwietnia. – S. 379; № 82. – 8 kwietnia. – S. 383.
- ⁶ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego galicyjskiego we Lwowie odbytych od dnia 23 listopada 1865 – 28 kwietnia 1866. – Lwów, 1865–1866. – 4 posiedzenie (29.XI.1865). – S. 40.
- ⁷ Horn E. Posłowie Żydowscy i problem Żydowski w Galicyjskim sejmie krajowym w 1861 r. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. – 1989, nr 1 (149). – S. 26–27.
- ⁸ Ibid. – S. 27.
- ⁹ Czas. – 1861. – № 62. – 15 марта. – S. 3.
- ¹⁰ Ibid. – № 72. – 27 марта. – S. 3.
- ¹¹ Monarchya Austrijska // Gazeta Lwowska. – 1861. – № 52. – 4 марта. – S. 238.
- ¹² Czas. – 1861. – № 72. – 27 марта. – S. 3.
- ¹³ Komitet centralny przedwyborczy // Czas. – 1861. – № 74–75. – 29–30 марта. – S. 3.
- ¹⁴ Праця М. Дубса “Historia ruchu synajskiego w Polsce” (“Історія синайського руху в Польщі”) частинами була надрукована у львівському “Літературному щоденнику” (“Dzienniku Literackiem”) та варшавському “Світанку” (“Jutrzence”), а також “Listy zastawne i dobra ziemskie” (“Закладні листи і земельні маєтки”), “Moneta brzęczaca i pieniądze papierowe” (“Дзенькіт монети і пеперові гроші”) у додатку до “Gazety Lwowskiej”. Більш детальну

- інформацію про М. Дубса та його праці див: *Dubs Marek* [w:] *Encyclopedia powszechna*. Nakład i druk S. Orgelbranda. T. VII. – Warszawa, 1861. – S. 545; *Dubs Markus (Marek)* [w:] *Encyclopaedia Judaica*. T. VI. – Berlin, 1930. – S. 108.
- ¹⁵ *Dubs Marek* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. T. V. – Kraków, 1939–1946. – S. 439.
- ¹⁶ *Czas*. – 1861. – № 68. – 22 marca. – S. 1.
- ¹⁷ О. Хонігсман був вибраний послом до Сейму у 1867 р. як кандидат з м. Броди (*Friedman F.* *Dzieje Żydów w Galicji (1772–1914)*. – S. 390).
- ¹⁸ *Monarchya Austrijska // Gazeta Lwowska*. – 1861. – № 80. – 5 kwiecnia. – S. 375.
- ¹⁹ *Sprawozdania stenograficzne*. – 1861, 5 pos. (22.IV.1861). – S. 165.
- ²⁰ *Monarchya Austrijska // Gazeta Lwowska*. – 1861. – № 52. – 4 marca. – S. 238.
- ²¹ *Horn E.* *Posłowie Żydowscy i problem Żydowski w Galicyjskim sejmie krajowym w 1861 r.* – S. 36.
- ²² *Sprawozdania stenograficzne*. – 1861, 5 pos. (22.IV.1861). – S. 158.
- ²³ *Ibid.* – (Al. № 81). 17 pos. (12.X.1881). – S. 337.
- ²⁴ *Ibid.* – 28 pos. (23.X.1881). – S. 808–809.
- ²⁵ При голосуванні Сейм прийняв рішення надати єврейській школі допомогу на зазначену суму, але за умови викладання в ній польською мовою. (Жиди ХХ. Сейм галицький в єврейській справі // Батьківщина. – 1881. – № 24. – 16 грудня. – С. 191).
- ²⁶ *Monarchya Austrijska // Gazeta Lwowska*. – 1861. – № 81. – 6 kwiecnia. – S. 379.
- ²⁷ *Sprawozdania stenograficzne*. – 1867, 2 pos. (2 II 1867). – S. 29.
- ²⁸ *Ibid.* – S. 32.
- ²⁹ *Ibid.*
- ³⁰ *Ibid.* – S. 29.
- ³¹ *Ibid.* – 2 pos. (8 III 1876). – S. 12; 14 pos. (1 IV 1876). – S. 298.
- ³² *Feldman W.* *Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906*. – T. II. – Kraków, 1907. – S. 277.
- ³³ *Stenograficzne sprawozdania* – 21 pos. (17 X 1881). – S. 457–459; 461–464; 28 pos. (23 X 1881). – S. 809, 811.
- ³⁴ *Ibid.* – 2 pos. (8.III.1876). – S. 12; 3 pos. (9 III 1876). – S. 16.
- ³⁵ *Ibid.* – 13 pos. (30.III.1876). – S. 279–280.
- ³⁶ *Дашкевич Я.* *Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині. (кінець XIX – поч. XX ст.) // Український історичний журнал*. – 1990. – № 10. – С. 65.
- ³⁷ *Жидівська справа // Батьківщина*. – 1882. – № 19. – 1 жовтня. – С. 141.
- ³⁸ *Франко І.* *Питання жидівське // Діло*. – 1883. – № 94. – 20 серпня (1 вересня). – С. 1.
- ³⁹ *Франко І.* *Семітизм і антисемітизм у Галичині // Франко І. В наймах сусідів*. – Львів, 1914. – Т. 1. – С. 119.
- ⁴⁰ *Goldman Bernard [w:]*. *Polski Słownik Biograficzny*. T. VIII/2. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1959. – S. 210.
- ⁴¹ *Feldman W.* *Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906*. – T. II. – S. 277.
- ⁴² *Króliński K.* *Udział Żydów w walkach o niepodległość Polski // Almanach żydowski zawierający szereg artykułów wybitnych literatów, polityków i publicystów oraz czołowych postaci Małopolski Wschodniej*. – Lwów, 1937. – S. 115.
- ⁴³ *Goldman Bernard [w:]*. *Polski Słownik Biograficzny*. – T. VIII/2. – S. 210.
- ⁴⁴ *Гольдманъ Бернадъ [в:]* *Еврейская энциклопедія. Сводъ знаній о еврействъ и его культуръ въ прошломъ и настоящемъ в 16 томах*. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 6. – С. 646.
- ⁴⁵ *Wujak F.* *Galicja*. T. 1. *Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo*. – Lwów; Warszawa, 1908. – S. 118.
- ⁴⁶ *Stenograficzne sprawozdania*. – 1881, 1 pos. (14.IX.1881). – S. 7.
- ⁴⁷ *Ibid.* – 2 pos. (15.IX.1881). – S. 19.
- ⁴⁸ *Ibid.*
- ⁴⁹ *Соѣм краевий // Батьківщина*. – 1882. – № 20. 16 (4) жовтня. – С. 157.
- ⁵⁰ *Stenograficzne sprawozdania*. – 21 pos. (17 X 1881). – S. 457–459; 461–464.
- ⁵¹ *Sejm Krajowy // Gazeta Lwowska*. – 1883. – № 212. – 17 wrzesnia. – S. 2.
- ⁵² *Stenograficzne sprawozdania*. – 1885/6, 2 pos. (26.XI.1885). – S. 22, 16.
- ⁵³ *Sejm Krajowy // Gazeta Lwowska*. – 1883. – № 213. – 18 wrzesnia. – S. 3.

- ⁵⁴ Ibid. – № 212. – 17 wrzesnia. – S. 2.
- ⁵⁵ Stenograficzne sprawozdania. – 1885/6, 2 pos. (26.XI.1885). – S. 21.
- ⁵⁶ Ibid. – 2 pos. (26.XI.1885). – S. 22; 3 pos. (28.XI.1885). – S. 44.
- ⁵⁷ Сойм Краевий // Батьківщина. – 1883. – № 39. – 28 (16) вересня. – С. 236.
- ⁵⁸ Сойм Краевий // Батьківщина. – 1884. – № 37. – 31 серпня (12) вересня. – С. 227.
- ⁵⁹ Stenograficzne sprawozdania. – 1888, 7 pos. (28.IX.1888). – S. 120; 21 pos. (17.X.1888). – S. 481.
- ⁶⁰ Ibid. – 18 pos. (15.X.1888). – S. 390–391.
- ⁶¹ Вибори з міст і палати промислово-торгівельної // Діло. – 1889. – № 139–140. 23 червня (5 липня). – С. 1.
- ⁶² Сойм Краевий // Діло. – 1892. – № 42. – 21 лютого (4 березня). – С. 2.
- ⁶³ Вибори з міст і палати промислово-торгівельної // Діло. – 1889. – № 139–140. – 23 червня (5 липня). – С. 1.
- ⁶⁴ Сойм Краевий // Діло. – 1892. – № 42. – 21 лютого (4 березня). – С. 2.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Stenograficzne sprawozdania. – 1889, 2 pos. (12.X.1889). – S. 87.
- ⁶⁷ Ibid. – (Al. № 107). 10 pos. (6.XI.1890). – S. 285.
- ⁶⁸ Даний запит було передано до шкільної комісії, яка в свою чергу прийняла рішення, що введення таких курсів при семінаріях з педагогічно-дидактичної точки зору є недоречним, а тому відкинула запит. (Ibid. – 13 pos. (26.III.1892). – S. 363).
- ⁶⁹ Ibid. – 24 pos. (19.V.1893). – S. 886.
- ⁷⁰ Ibid. – 14 pos. (6.II.1894). – S. 346–348; S. 349–350.
- ⁷¹ Ibid. – 13 pos. (5.II.1894). – S. 307–309.
- ⁷² Сойм Краевий // Діло. – 1894. – № 20. – 26 січня (7 лютого). С. 2–3.
- ⁷³ *Чорново І.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. – Львів, 2002. С. 215.
- ⁷⁴ Stenograficzne sprawozdania. – 1895, 1 pos. (28.XII.1895). – S. 13, 14.
- ⁷⁵ Ibid. – S. 12, 13, 14.
- ⁷⁶ Ibid. – 2 pos. (30.XII.1895). – S. 29, 30, 31; S. 29, 30, 31; S. 30, 31; S. 30; S. 29.
- ⁷⁷ Ibid. – 9 pos. (5.II.1897). – S. 333–335.
- ⁷⁸ Ibid. – 13 pos. (5.VII.1901). – S. 677–678.
- ⁷⁹ Ibid. – 1 pos. (28.XII.1901). – S. 20, 21.
- ⁸⁰ Ibid. – S. 18, 20, 21.
- ⁸¹ Ibid. – 4 pos. (23.VI.1902). – S. 221, 224.
- ⁸² Ibid. – S. 222, 224.
- ⁸³ Ibid. – 1 pos. (28.XII.1901). – S. 52; 4 pos. (23.VI.1902). – S. 222, 223.
- ⁸⁴ Ibid. – 4 pos. (23.VI.1902). – S. 222.
- ⁸⁵ Ibid. – 33 pos. (14.X.1903). – S. 1943.
- ⁸⁶ Ibid.
- ⁸⁷ Ibid. – 34 pos. (15.X.1903). – S. 1986–1988.
- ⁸⁸ Г. Колішер (Ibid. – 2 pos. (16.IX.1908). – S. 67, 86); Н. Левенштейн (2 pos. (16.IX.1908). – S. 61, 86); Ф. Фрухтман (2 pos. (16.IX.1908). – S. 65, 86).
- ⁸⁹ Ibid. – 3 pos. (17.IX.1908). – S. 123.
- ⁹⁰ Ibid. – 33 pos (2.XI.1908). – S. 2020.
- ⁹¹ Ibid. – 4 pos. (19.IX.1908). – S. 178; 3 pos. (17.IX.1908). – S. 123; 4 pos. (19.IX.1908). – S. 160.
- ⁹² Ibid. – 3 pos. (17 IX 1908). – S. 123; 4 pos. (19.IX.1908). – S. 178.